

РУДАРСТВО И СВЕТИ МЕСТА В ГРАД БРЕЗНИК

Многобройна е литературата за добиването на руди и метали, един от най-древните занаяти на Балканите. Значителна част от изследванията са посветени на развитието на рударството през късносредновековната епоха и първите векове на османската власт. Именно тогава се разгръща експлоатацията на големите минни центрове в районите на Западните Балкани, Македония, Етрополе, София, Чипровци, Берковица, Видин и мн. др. Чрез микроисторически анализ на един от тези центрове - Брезник, ще се опитам да разкрия особеностите в неговото стопанско съществуване за периода XV-XVII в. в един по-особен ракурс¹.

В османотурската документация има интересна и непроучена информация за малкия град Брезник² в Средна Западна България, минно средище, макар не с икономическите възможности на изброените рударски селища. Статията ще разгледа въпроса за възникването и формирането на града, но ще го обвърже с проблема за неговите свети места. Изборът на това необичайно съчетание бе провокиран от теренни наблюдения на селището, както и от незадоволителните исторически проучвания на региона за османския период. Примерът на Брезник илюстрира връзката между поминък и конструиране на свети места, проблем интересуващ антрополози и историци заради неговата живост и в съвременността³.

Най-ранното сведение за селището Брезник намираме в "Сказание на пророк Исаяя как бе възнесен от ангел на седмото небе"⁴. Сказанието е български апокрифен летопис, едно от най-интересните историко-апокалиптични съчинения на XI-то столетие. Според досещането на проф. И. Венедиков легендарният цар Селевкия от летописа, създател на много градове между които и Брезник, най-вероятно е българският цар Самуил. Теренните проучвания обаче не констатираат значителни археологически паметници от периода XII-XIV в. Може би поради липсата на археологически разкопки, средновековното селище не е конкретно установено⁵.

Едва през XV век се появяват следващите свидетелства за Брезник. Генуезецът Джакопо де Промонторио де Кампис прави през 1475 г. описание на султанските приходи. Той обръща особено внимание на рударските центрове, между които изброява град София с принадлежащите ѝ два рудника – Брезник и Берковица. Сръбски учени отнасят появата им към втората половина на XV век, до известна степен свързвайки ги с политиката на Мехмед II⁶.

Хронологически следващият документ, който потвърждава наличието на мина Брезник е османотурски. Той е публикуван от Н. Белдичано, но е отнесен погрешно

¹ **Левин**, Дж. Какво казваме и какво знаем за микроисторията, Между макроисторията и микроисторията или историята в множествено число. Поредица Актове под научното ръководство на И. Знеполски, София, Дом на науките за човека и обществото, 2010, с. 15-30.

² Град Брезник се намира в област Перник, която граничи на север с Софийска област, на запад със Сърбия, а на юг с Кюстендилска област. Пернишката област е в сърцевината на Средна Западна България. Брезник е разположен на 760 м надморска височина, има 4 500 ж. Отстои на 18 км от Перник и на около 50 км от София, столицата на България. Разположен по течението на р. Брезнишка, която заедно с други малки реки от Брезнишкото поле се влива в р. Струма. През епохата на социализма в града работят малки индустриални предприятия, закрити през 90-те години на XX век.

³ **Мутафов**, В. Оброчищата като култови обекти, В: Етнографски проблеми на народната духовна култура, София, Издателство БАН, 1989, с. 194 – 220; Брезник и Брезнишко, София, Вулкан 4, състав. **Михайлов**, Ст. 2005.

⁴ **Тъпкова-Займова**, В. **Милтенова**, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България, София, Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1996, с. 192-197.

⁵ **Митова-Джонова**, Д. Археологическите паметници в Пернишки окръг, НИПК, Окръжен съвет за култура-Перник, София, 1983, с. 29-32.

⁶ **Ђирковић**, С. **Ковачевић-Колић**, Д. **Ђук**, Р. Старо сръпско рударство, Белград, Нови Сад, 2002, с. 172.

към Призрен⁷. Локализацията на споменатия в документа рудник Пирезник е направена от сръбският изследовател А. Веселинович, който убедително доказва, че става дума за днешния град Брезник в Средна Западна България⁸. Свидетелството е познато на българските историци, които приемат поправката на Веселинович⁹. Османотурският документ обаче не е използван при проучванията на рударската проблематика. Поради неговата важност за темата, тук ще го представя накратко¹⁰.

Документът е доклад, направен по поръчение на Високата порта от софийския субаша и пиротския кадия за закона, по който работи мина Брезник. Докладът определя закона за мина Брезник като стар и действащ към времето на записването му, т.е. към 1488 г. В него се откриват редица основни елементи на Закона за рудниците на княз Стефан Лазаревич от 1412 г., обстоятелство отбелязано и от А. Веселинович. Изследователят Н. Радойчич, който публикува сръбския закон за рудниците изтъква неговото широко използване¹¹. Познат е препис на османотурски език, а така също и вариант на латиница за употреба в мините на Чипровци. Анализирайки доклада на софийския субаша и пиротския кадия, А. Веселинович допуска, че разработването на мина Брезник е започнало преди османското завоевание. Времето на установяването на османската власт в региона обаче не е уточнено. Предполага се, че това е станало със събитията по овладяването на София и принадлежащите ѝ краища, към които се числи Брезник, фактически към края на XIV век. Тогава би следвало да се приеме, че мината се е появила преди това, но с други сериозни доказателства не разполагам.

Приемливо е за сега да се допусне, че началото на рудното разработване в този регион е започнало през XIV век и е било разгърнато с действията на първите султани. Известно е, че рударската дейност на Балканите се оживява към средата на XV век с мерките на султан Мехмед II Завоевателя (1451-1481 г.). Той преселва майстори рудари от големите сръбски центрове към вътрешността на полуострова. Предполага се, че това са славянизирани саксонци, в голямата си част католици, които настаняват около сравнително богати рудни находища, разработвани още в древността¹². Възможно е такива майстори да са преселени и в Брезник. Стимулирането на рударството и кодификацията на неговото законодателство се продължава от султан Баязид II (1481-1512 г.), времето в което е записан и закона за мина Брезник¹³.

Внимателният анализ на документа дава възможност да изясним първо въпроса за статута на селището. То е включено в Софийския санджак и се подчинява на кадията в Пирот /Шехиркьой/. В документа не се говори за град с името Брезник, а се повтарят названията – мина Брезник и минната околия. В друг османски документ от 1489-1491 г. Брезник е упоменат също без конкретно определение за град¹⁴.

Минната околия, която очевидно в текста се мисли като част от мина Брезник териториално не се уточнява. Може да се предположи, че става дума за формиращата се площ на бъдещия град Брезник, разположен по течението на р. Брезнишка и нейните малки притоци в подножието на хълма със сребърните залежи. В регистър на

⁷ Beldiceanu, N. Les actes des premiers sultans comserves dans les manuscrits turcs de la Biblioteque National a Paris, Paris, t. II, 1964. p. 218-220.

⁸ Веселиновић, А. Прилог проучвању рударства на Балкану крајем XV века, Историјски часопис, кн. 25-26, 1978-1979, Белград, 1979, с. 249-252.

⁹ Андреев, С. Грозданова, Е. Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV-XIX век, София, Народна библиотека «Св. Св. Кирил и Методий», 1983, с. 41.

¹⁰ Beldiceanu, N. Les actes des premiers ..., p. 218-220.

¹¹ Радойчић, Н. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревича, Белград, 1962, с. 50-57.

¹² Марков, Н. Приносът на саксонското население за развитието на рударството и железодобива по българските земи, сп. Минно дело, бр. 9-10, 1998, с. 57-58.

¹³ Веселиновић, А. Прилог проучвању рударства ..., с. 249.

¹⁴ ИБИ, т. XXVI, ТИБИ, т. VII, София, Издание на БАН, 1986, с. 33-34.

владенията в ливата Кюстендил от м. април 1519 г. мина Брезник (Маден-и Бирезник) е вече отделна нахия, облагана заедно с нахия Кратово. Териториално обаче се отнася към ливата София. Ст. Авдев предполага, че по това време мина Брезник е била управлявана от минната администрация на Кратово или Скопие¹⁵.

В Ориенталския отдел на НБ “Св.св. Кирил и Методий” в София се съхраняват още сведения за развитието на селището през XVI век. В съкратен регистър от 1526 г. Брезник е описан като сребърен рудник, хас на падишаха, касаба с 7 мюсюлмански домакинства, 1 имам и 1 неженен мюсюлманин. Домакинствата на християните са 167, неженените са 30, а вдовиците - 15. Общият приход от рудника е 37 045 акчета¹⁶. Затова в сведението на Курипешич от 1530 г. Брезник е представен като малък град, градец с известни сребърни залежи¹⁷. Според подробния регистър от 1541-1542 г. броят на християнските домакинства е нарастнал значително, той вече е 243, като неженените са 30, а бащините 100. Българските махали са три – махалата на Степан Големия, с 95 домакинства, 7 неженени и 28 бащини, махалата на Стоян Да/о/йчин със 72 домакинства, неженени – 7 и 34 бащини и махалата на Йован с 76 домакинства, неженени - 6 и 36 бащини¹⁸. Броят на мюсюлманите от 1526 до 1541-1542 г. се запазва с 1 имам и 7 мюсюлмани¹⁹. За разлика от мюсюлманите, християнското население продължава да се увеличава и през 1566 г. Към края на XVI век градът става център на каза. Известен е списъка на джелепкешаните в Брезнишката каза от 1576 г., с който се очертават приблизително нейните граници. Тя обхваща северната част на областта наречена Гра/х/ово и северозападната част на Софийското поле²⁰.

Може би тъкмо с тези обстоятелства трябва да се обяснява термина град, употребен за Брезник в Българския апокрифен летопис. Последните проучвания на А. Турилов за водните знаци на хартията, върху която е преписан летописа, го датират в началото на XVII век²¹. Това доказва, че летописът е познат от препис, направен в столетие, когато Брезник вече е утвърден като град.

Очевидно създаването на Брезник като селище с градски характер е ставало постепенно и преди всичко с разработването на сребърните рудници. Това е продължителен интензивен процес за времето през XV и XVI век. Той спада към типа градове, които се оформят в резултат активна стопанска металургична дейност през първите векове от османската власт²². Икономически и административно градецът е тясно свързан със София. Тази връзка, с важно културно духовно значение, се запазва и през следващите исторически епохи.

В края на XV век обаче, според закона Брезник е преди всичко мина с принадлежаща ѝ околия. В нея се добиват сребърна руда и сребро²³. Според описанията в текста околията има дборо земеделие и скотовъдство. Законът позволява да се очертаят няколко социални и конфесионални групи. Споменато е, че при записването му е взето пред вид мнението на най-старите между мюсюлманите и неверниците - християни, т.е. в минната околия към това време живеят представители на двете религиозни групи. В текста основни са данъците, които плащат християните.

¹⁵ Авдев, Ст. История на златодобива по българските земи, София, „БЕСИКЕ“ ЕООД, 2005, с. 116.

¹⁶ ВОА, TD, 370, с. 234.

¹⁷ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в. София, Наука и изкуство, състав. Йонов, М. 1979, с. 77-79.

¹⁸ ВОА, TD, 236, с. 243.

¹⁹ ВОА, TD, 236, с. 243.

²⁰ ИБИ, т. XVI, ТИБИ, т. III, София, Издание на БАН, състав. Цветкова, Б. 1972, с. 180, с. 532.

²¹ Тълкова-Займова, В. Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина ..., с. 192.

²² Кийл, М. Хора и селища в България през османския период, София, Amicitia Publishing House, 2005, с. 436.

²³ Beldiceanu, N. Les actes des premiers ..., p. 218.

Както се вижда от приведените по-горе сведения от XVI век, именно християните са преобладаващото население. Съгласно закона за Брезник владелците на шахти и съдружниците им внасят ющур под формата на сребро – иплик – нерафинирано сребро, като приход на бейлика. Една аспра се събира на 100 дирхема рафинирано сребро за правото на рафиниране, давани на амила на рафинерията. Сладелците внасят също всички такси и хараджа. Хараджът се плаща от неверниците, така че в Брезник част от владеещите шахти и помощниците им са християни²⁴. Тази практика е позната и в други мини на Балканите от ранните векове на османската власт²⁵. В закона конкретни данъци за мюсюлмани липсват. Сигурно мюсюлманин е амилът, който управлява мината. Според документа от 1489-1491 г., от джизиего на неверниците във вилаета София се заделят средства за заплатата на имама Мевляна Мухиддин за джамията в Брезник²⁶. Документът от 1526 г. уточнява, че става дума за месчит. През 1541- 42 г. имам е Мехмед Караманъ (от Караман)²⁷.

Текстът на закона за Брезник подсказва, че най-голямата социална група са земеделците от минната околия и тези християни, които работят в мината. Описанието на данъците за земеделците сочи добре развито производство на зърно и зеленчуци, пчеларство, отглеждане на свине, овце и едър добитък. Твърде важно е отбелязаното, че християните, които работят в мината, не плащат данък върху овцете / адети – агнам / , хараджа и испенчето. Те фактически се ползват с привилегиите на един вид специална категория рая, без това да е изрично посочено. Какъв е техният статут остава неясно, защото въведената в научно обръщение османотурска документация не съдържа информация по въпроса. От текста на закона се подразбира, че работещите в мината живеят в близост до нея и не е изключено да обработват района със сравнително плодородната земя по реките, които протичат там (Брезнишка, Конска, Светля, Златуша), както и да отглеждат животни. Споменаването на бащини в закона за мина Брезник, а така също и в документите от XVI век означава, че част от населението има войнушки статут. В доклада са споменати още като отделна група въглищарите на мината, които плащат сравнително високи такси за добива и продажбата на дървени въглища.

Едно бегло сравнение между закона за мина Брезник и закона за рудниците на Ст. Лазаревич от 1412 г. подкрепя тезата за влияние, но и за известна еволюция. Ще отбележим, че към 1413 г. съседната на Брезник област Знеполе е дадена за управление на деспот Лазаревич. Ако приемаме, че разработките на рудата в Брезник са вече започнали, то е логично да установим влияние на законодателните решения на княза. Но при закона за Брезник са налице редица нови елементи. Те естествено са се наложили с османското завоевание. Системата за съдене, категорично очертана в закона на сръбския деспот тук липсва, заменена с тази на османския кадилък. Личи промяна и в организацията на пазара в минното селище, макар че има твърде сходни пазарни такси. Сръбският закон е преработен, съобразен с новите политически реалности и с конкретната необходимост да се развива минното поселение²⁸.

Документът от 1488 г. ясно показва, че във връзка с минните разработки се формира устойчив пазар с разнообразни стоки за потребление. Интерес представлява пазарната такса бадж. Очевидно се насърчава износа от района около мината, защото

²⁴ Beldiceanu, N. Les actes des premiers ..., p. 218 – 219.

²⁵ Ѓирковић, С. Ковачевић-Колић, Д. Ѓук, Р. Старо српско ..., с. 152.

²⁶ ИБИ, т. XXVI, ТИБИ, т. VII, София, Издание на БАН, под ред. Димитров, Стр. Грозданова, Е. Андреев, Ст. 1986, с. 33-34.

²⁷ ВОА, TD, 236, с. 243.

²⁸ Радойчић, Н. Закон о рудницима деспота Стефана ..., с. 50-57.

пазарна такса от него не се събира. Обратното бадж се взема от различните стоки, които се внасят в минната околия. Най-важните са брашното, плодовете, солта, солената риба, товарните животни, животните за консумация, виното и питията, платовете и кожите. Лесно е да се досетим, че това са най-необходимите, търсени и може би недостигащи стоки. Сред високо ценените са солената риба, виното и дървените въглища, тъй като в региона те се придобиват трудно. Налице са всички белези на едно интензивно пазарно развиващо се минно селище. Законовият текст подсказва, че владелците и техните съдружници, земеделците, работниците, въглищарите и търговците, това са хората превърнали мината в град Брезник. Документите от XVI век потвърждават развитието на града като рударски, но и като аграрен център. В подробния регистър от 1541- 1542 г. са описани данъците върху зърното, конопа, сеното, овцете, свинете, чиито брой впечатлява, както и броят на 11-те воденици в града²⁹.

Анализът на свидетелствата от XV и през XVI век очертава процесът на формирането на малкия град, за който най-важният фактор е бил разработването на сребърните руди. Дори в края на XVIII век двамата арменски пътешественици Инджеджиян и Агонц вписват в своята “География” – “Брезник, в чиито граници се намират големи рудници за сребро”³⁰. Къде обаче се намират сребърните залежи и минните разработки?

Косвени сведения се съдържат в старите географски карти от XVII и XVIII век. В района югозападно от София се отбелязва Monte Argentaro (Сребърна планина), което може би е сборно понятие включващо малките планини на Западна България и хълмовете край Брезник. Градът се намира в днешната административна област с център Перник, но е близко до столицата на България – София. Разстоянието София – Брезник по въздушна линия е приблизително 21 км.³¹ В края на XIX век по време на пътуванията си из България, Константин Иречек за първи път конкретизира названието на хълма Високия бряг (Високио брег), от където е добивана рудата. От него през 20-те години на XX век са анализирани проби, установили значително съдържание на сребро и злато. Разкрити са стари минни разработки в много местности на среброносния хълм, днес наричан Бърдото³². Открита е галерия с вентилационна шахта, наричана щолна и това свързва минните разработки тук с практиката на средновековното саксонско рударство на Балканите. В м. Лесков дол има минно прокопаване на дълбочина 9 м., от където произхождат миньорска кирка и дървена шейна, използвана да се транспортира рудата от забоя до изхода на кариерата³³. В началото на нашия век при нови изследвания на рудните запаси от Бърдото са открити нови интересни находки, разширяващи представата ни за тукашното рударско производство. Днес в градската музейна сбирка се съхраняват железни инструменти, обръчи и дръжка от кофа, употребявана за отводняване на галериите и за изнасяне на рудата от дълбоки шахти. Над тях са изградени специални подежни машини - колело или хаспел, движени от човешка, животинска или водна сила, с които тежкия материал е стигал до повърхността³⁴.

Към този познат инструментариум в рударската практика новата находка от брезнишкото Бърдо прибавя още нещо – метален кръст. Той е снабден с желязна

²⁹ ВOA, TD, 236, с. 243.

³⁰ Арменски пътешественици за Балканите, ЧПБ, т. 5, София, Наука и изкуство, състав. и превод **Орманджян**, А. 1984, с. 80.

³¹ **Авдев**, Ст. История на златодобива ..., с. 116-117.

³² **Митова-Джонова**, Д. Археологическите паметници ..., с. 31.

³³ **Авдев**, цит. съч. с. 157.

³⁴ **Момчилова**, Д. Рударски инструменти /?/ от Брезнишкото Бърдо, под печат.

втулка, така че е бил с дървена дръжка и лесно преносим. Възможно е кръстът да представлява своеобразен знак за отбелязване на определен минен участък. Вече посочих, че част от владелците на шахти, според закона за мина Брезник са били християни. Кръстът, заедно с характерни за миньорския труд оръдия, ни насочва към един малко обсъждан въпрос. Този за риска от влизането в земните недра, за опасността да се извършва рударска дейност. В българските писмени свидетелства от онази епоха няма информация за бедите от рударството – пропадане, обгазяване, пожари и смърт. Интересни в това отношение са сръбските приписки от известните миньорски центрове, които съобщават за подпалване на рудници, срутвания и загуба на много хора³⁵.

Опасностите от навлизането дълбоко в земята са били ясно осъзнавани, съдейки по мерките за отводняване, за проветряване на шахтите и др. Въпреки това рискът, както е известно и днес съществува. Разкопавайки скалите, средновековният човек се е уповавал не само на материалните фактори за обезопасяване на работата му. Можем да си представим че, той е разчитал и на дълбоката си вяра в подкрепата на божествените сили. Показателно е, че с развитието на рударството в Сърбия от втората половина на XIII век, броят на католическите църкви се увеличава, заедно със селищата им. В Прищина през 1387 г. се споменава за католическа църква Св. Мария, в Брсково, Трепче, Ново Бърдо има по две католически църкви, а в Рудник те са пет. Най-често са посветени на св. Мария, а след това на св. Никола, св. Петър, св. Трифун³⁶. Известно е също така, че край всеки голям рударски център на Балканите има добре поддържани и развиващи се православни манастири. Така е край Кратово, Чипровци, София, Самоков и мн. други.

В литературата появата на тези манастири и църкви, и превръщането им във важни културно-духовни центрове се пояснява с материалното състояние на рударското съсловие. Без съмнение е така. Но не трябва да забравяме, че опасностите на подземния свят и копаенето на рудата са били много големи. Те естествено са налагали “търсенето” на божествената подкрепа в защита на съсловието. Скромно доказателство, което ни досеща за това е кръстът от брезнишката находка. В тази посока на разсъждения Бърдото на Брезник обаче ни дава още любопитен материал.

Някога хълмът със сребърните залежи над града е бил грозно скалист и безлюден. През XX век активно е залесяван и облагородяван. Днес почти целия и особено по северната и западната страна обърната към града е обрасъл с гори. Превърнат е в място за почивка, носейки белезите на известна сакралност. Краеведските проучвания с особена страст се спират на останките от няколко църкви и оброчни места, разположени на Бърдото. Местни патриотично настроени изследователи изброяват общо седем свети места на хълма и в Брезник. Това е основанието им да твърдят, че тук има Седмопрестолие, нещо като Света гора, около която се е формирал града. Припомня се, неясно от кога, предание за най-стар манастир по северната част на хълма наричан Бреза манастир. Правени са непрофесионални опити той да се локализира като се смята, че е дал названието на града³⁷.

За сега това остава само красива легенда. Анализът на теренните проучвания и на използваните документи допуска възможността да е съществувало селище преди XV век. Градът обаче отчетливо се е формирал от рударското поселение. Вече посочих, че много от тези селища поддържат манастири и църкви, Брезник също е поддържал манастир. В османотурски документ от третата четвърт на XV в. е описан манастир

³⁵ Радојчић, Дж. Развојни лук старе српске књижевности, Београд, 1962, с. 150-152.

³⁶ Ћирковић, С. Ковачевић-Колић, Д. Ћук, Р. Старо српско ..., с. 130-133.

³⁷ Брезник и Брезнишко, ..., с. 47.

Матейлъ, спадащ към Брезник³⁸. Приема се, че това е днешната църква «Св. Петка», разположена в подножието на северната част на Бърдото³⁹. Археологическите наблюдения потвърждават, че най-ранните запазени архитектурни елементи на църквата «Св. Петка» са от XV век. Особено интересен е изборът на мястото, където е построена църковната сграда. Тя е ситуирана в дъното на широка речна тераса по р. Брезнишка, на мястото от където започва извисяването на среброносния хълм. В двора на църквата, в непосредствена близост до нейната южна стена през 1995 г. е разкрита минна галерия. Датирането на галерията е трудно, но няма съмнение, че тя е свързана с галериите и останалите прокопавания за експлоатация на сребърните залежи през XV – XVI век. Галерията може би е оформена, когато църквата е била съвсем малка едноабсидна постройка и не е пречила за използването ѝ. Постройката е близо до входа на подземната галерия, вероятно свързана с другите галерии, установени в района северно над църквата. Очевидно една от съществените функции, която е трябвало да изпълнява църквицата с нейната покровителка Св. Петка е предохранителната.

Ако трябва да доказваме тази символика, ще посочим много по-късен, но ясен пример. Църквата на Св. Йоан Рилски в близкия миньорския град Перник, смятан през XX век за светец - покровител на подземните работници, е построена през 1919 г. само на около 300 метра от входа на най-старите шахти за добив на въглища в града. В Брезник изоставянето на посочените галерии е позволило теренът да се освободи и църквата да се разширява постепенно с допълнителни пристроявания. Така, че към 1995 г. полузатворената галерия се оказва в непосредствена близост до южната стена на съвременната църковна сграда. (Днес с построяването на подпорна стена, галерията е скрита.)

Все с развитието на градското рударско селище трябва да обвържем създаването и поддържането на останалите свети места. Основната част от тях са на самия рудоносен хълм. Става дума за останки от църкви, чиито местности носят названията Св. Възнесение (Св. Спас), Св. Никола и Св. Троица. Последните две са названия на върхове на Бърдото – връх Св. Троица и най-високия връх св. Никола са с богати материали от късноантичната и раннохристиянска епоха. Предполага се, че тук са съществували късносредновековни църкви от XV – XVII в, чието унищожаване е довело до появата на оброчни кръстове, с празнуване на «светец» - на летни Св. Никола и на Св. Троица. По време на комунистическото управление тези кръстове са унищожени. Под връх Св. Никола е намерена коментирания находка с инструментите в близост до малко работно помещение, вероятно унищожено от пожар. Тези оброчни места отбелязват вековното живеене и работа на хълма. Кръстовете са поддържали спомена за хората от хълма чрез оброчната практика почти до средата на XX век.

Най - интересен и запазен до сега е третият оборочен кръст на Св. Възнесение (Спас). Помни се, че на Спасовден (Възнесение) се е правел най-големия «светец» в миналото. Разположен на билото на Бърдото, на терен изравняван за нуждите на ученически вонизиран лагер през социализма, кръстът е поставен в основите на разрушена късносредновековна църква⁴⁰. Стените са били запазени над терена, но сега те почти не личат. След политическите промени в България в края на 80-те год на XX в. и ликвидирането на лагера, от 1998 г. е възстановено празнуването на «светеца». Д. Митова-Джонова отнася разрушената църква към типичните за Горна Струма и Знеполе едноапсидни, еднопространствени църкви от периода XV-XVII в. Датировката на църквата съвпада с развитието на мина Брезник от XV и XVI век, тогава когато работниците в галериите из Бърдото са се нуждаели и от закрилата на Спасителя.

³⁸ ИБИ, т. XIII, ТИБИ, т. II, София, Издание на БАН, съств. Тодоров, Н. Недков, Б., 1966, с. 65.

³⁹ Брезник и Брезнишко, ..., с. 58.

⁴⁰ Митова-Джонова, Д. Археологическите паметници ..., с. 29-32.

Известно е, че най-големият празник за работещите с рудата и в маданите на Самоков и Самоковско е бил Св. Дух, понеделникът след Петдесетница⁴¹.

Възнесение Господне (Спасовден) спада към този цикъл от Господските празници и можем да предположим, че това е бил празникът на местните хора, ангажирани с рудодобива. С постепенното изоставяне на галериите и замирането на рударската работа, църквата е запустяла. На нейно място е поставен оброчния кръст като символ на вярата и на някогашното трудово живееене на хълма, като място на паметта. Неговата форма и украса намират пълен аналог с надгробните кръстове без надписи от двора на църквата “Св. Петка” в Брезник. Известна прилика оброчният кръст от Бърдото има и с кръст от с. Дреатин, в съседната община Драгоман (Софийска област). Той е посветен на неизвестен светец, но се нарича Латински кръст⁴².

Друга интересна църква е тази в самата градска котловина, по течението на р. Мала река, приток на р. Брезнишка, днес запазена само в основите. Нарича се “Св. Петър” и се датира от XV-XVI в. Личи солиден градеж с използване на ломени и дялани камъни, което придава по-различен характер на тази църква от градежа на св. Петка. По размери тя е по-голяма, макар също едноапсидна. Разположена е по течението на реката, вкопана е в западния скат на височината “Петров камик”. След разрушаването на църквата, на същата височина зад нея е поставен оброчен кръст “Св. Петър”.

Появата на тези свети места трябва също да свържем с работата в минното селище. Известно е, че технологията по обработката на рудата и добива на сребро е изисквала значително количество вода. На Бърдото с изключение на минералната, вода, която да се използва за пещи едва ли е имало. Ето защо предполагам, че пещите за преработка са били по р. Мала река и по р. Брезнишка. С тази специализирана и специфична работа са се занимавали майсторите. Възможно е това да са били преселниците от рудниците на Стара Сърбия. Ето защо тази църква е по-особена по градеж. След западане на самото производство църквата е изоставена като се е появил оброчния кръст. Да припомня, че св. Петър е много често патрон на католическите църкви на Балканите, строени от майсторите рудари. Може би тъкмо заради тези особености на хората занимавали се с пещите, след запустяването на църквата, районът се е превърнал в гробище, а в по-ново време от XIX-XX век е било гробище за цигани-християни - за черни християни!⁴³. Теренното ми наблюдение откри в близост до църквата също минни прокопавания, които са залесявани и затрупвани през XX век. Очевидно построяването на църквата тук не е случайно.

Благодарение на стопанско си развитие Брезник поддържа още един важен манастир “Св. Архангел Михаил”, намиращ се не далече от града, над с. Билинци. За него имаме сигурни сведения, че е съществувал през XVI в., столетието в което Брезник се превръща в казалийски център. Запазените приписки от богослужебните книги на манастира доказват постоянната връзка между него и града, чак до замирането на манастирската дейност към средата на XX в.⁴⁴

Необходимото обобщение налага извода, че развитието на рударската дейност и появата на църквите, а по-късно и на оброчните места, формирането им като свети места са тясно свързани процеси и явления. В конкретния пример с Брезник се очертава

⁴¹ **Марков, Х.** Желените рудници и мадани в Самоковско, Сб. НУНК, кн. XV, С. 1898, с. 281.

⁴² **Петрунова, Б. Григоров, В. Манолова-Николова, Н.** Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско, София, Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2001, с. 130-131.

⁴³ Брезник и Брезнишко, ..., с.165-166.

⁴⁴ **Манолова-Николова, Н. Желева, П.** Летописни бележки от Средна Западна България, София, ЛИК, 1999, с. 65-80.

картина при която, възникването на сакралните места не е резултат от аграрно-земеделския поминък на селището, а е обусловено от проспериращото през XV и XVI век рударство. Връзката със земята е имала по-особен характер – това е земята от която при много опасности се придобиват ценните руди и метали. За сега нямаме достатъчно документи, за да проследим кога започва упадък на сребърните мини в Брезник. Можем да предположим, че това е постепенен процес през XVII и XVIII век. Самото рударство като поминък не изчезва завинаги. Добивът на сребро е бил заменен с този на желязна руда, явление познато и в други рударски центрове⁴⁵. В османотурски документи от XVIII век има заповеди към населението на София, Брезник и Знеполе, да доставят желязна руда за преработка в Самоков⁴⁶. Етнографските изследвания потвърждават това като посочват стар път от Брезник за София, наричан от местното население “Железарския път”⁴⁷.

Добивът на изключително важните метали не се е ограничавал само на Бърдото. Рекичките в Брезнишкото поле са златоносни и до Освобождението по тях населението е плавило злато. По тези места всяко лято идвали златари от Македония и Сърбия, които продължавали да промиват златен пясък в началото на XX в.⁴⁸

Подобна рударска дейност е била широко разпространена в Средна Западна България. С нея се занимават в много брезнишки села, в близкия малък град Трън⁴⁹ и селата на Трънския край (нахия Знеполе). В турски регистър от XV век за нахия Знеполе е отбелязано с. Рудар с 18 домакинства, което впоследствие изчезва⁵⁰. Показателно е, че споменът за рударството след Освобождението и в нашата съвременност съвсем не е загубен⁵¹. До 1918 г. в района на Брезник и Трън са дадени за разработване редица концесии. Концесията “Спасение” е дадена за експлоатация на железни руди в землището на гр. Брезник. Още едно, косвено доказателство за предположението, че добивът на сребро е заменен или може би е бил паралелен с това на желязото !. Концесията “Тодор” е за експлоатация на оловна руда в с. Милковци, Трънско; концесията “Народно стопанство” е за експлоатация на сребърни руди в землището на с. Бусинци, Трънско и много други⁵².

По доклад на инж. Б. Радославов от 1918 г. старите минни разработки в Трънско по своите размери са почти единствени в България, освен тези в Чипровци и Берковско. Особено интересни са минните разработки за добив на сребро в с. Бусинци, Трънско. Намерени са галерии и при тяхното разчистване останки от крепежи, дървени стълби и подпори, дървени копанки за отводняване, чукчета и други предмети. Подобни стари галерии има между селата Мрамор и Вукан. Огромни прокопавания, купища сгурия и останки от пещи са открити в землището на с. Мисловщица (дн. Велиново). Тук се намира, в близост до разработки за добив на злато и до съвременната, но затворена днес, мина “Злата”, известният манастир «Св. Богородица». Изкуствоведските анализи отнасят стенописите и архитектурата на манастира към XVI – XVII в. Те подчертават,

⁴⁵ Кацаров, И. Етрополе през изминалите векове, София, И «Матадор74», 2008, с. 69-86 и др.

⁴⁶ Документи из турските държавни архиви, ч. I, София, Изд. БАН, прев. Дорев, П. 1940, Документи за българската история, т. III, с. 45.

⁴⁷ Брезник и Брезнишко, ..., с. 159.

⁴⁸ Иречек, К. Пътувания по България, София, Наука и изкуство, 1974, с. 584; Брезник и Брезнишко, ..., с. 165.

⁴⁹ Гр. Трън се намира на запад от Брезник, в северозападната част на област Перник. Намира се на 83 км от София, с население от 4 846 ж. Разположен е на 790 м надморска височина, на двата бряга на р. Ерма.

⁵⁰ ИБИ, т. XIII, ТИБИ, т. II, ..., с. 361.

⁵¹ Вълчинова, Г. Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България, София, Академично издателство «Марин Дринов», 1999, с. 23-24.

⁵² Радославов, Б. Мини, кариери и минерални води в Софийския окръг, София, Държавна печатница, 1918, с. 32-59.

“че особено внимание заслужават изявените контакти със западната църква, както при архитектурата – кръстатия свод, така и при стенописа – изображението на св. Силвестър Римски”⁵³. Заслужава да се отбележи, че запустяването на Мисловщичкия манастир съвпада по време със западането на добива като цяло на злато и сребро в региона след XVII век.

Подобни са наблюденията и находките в редица трънски села (Ерул, Милкьовци, Ломница, Зелениград, Забел, Насалевци, Туроковци). Според инж. Б. Радославов това са стари римски и саксонски рудничарски работи⁵⁴.

Констатациите на минните специалисти са изключително важни и интересни, но остават непотвърдени документално. За сега въведените в научно обръщение османотурски документи за данъците на населението от този регион не разкриват неговия статут за работата му по добиване на рудите. Нямам причини обаче да смятам, че минните разработки са само дело на Античността. Напротив, знаейки политиката на първите султани за експлоатация на рудните залежи на Балканите имам основание за предположението, че населението от района на Брезник и Трън се е занимавало активно с рударство. Голяма част от него има статут на войнуци и джелепи. Имало ли е някакъв специален статут във връзка с получаването и преработването на рудата? Това е перспективно научно поле с изнамирането на съответните документи.

Примерът на гр. Брезник и посочените факти от близкия район води към извода, че за периодът XV-XVII в. икономиката на Средна Западна България се характеризира не само с аграрно производство, а и с получаване на различни ценни руди. Имаме категоричното сведение за добива на сребро в Брезник, но могат да се посочат още златото и желязото. Очевидно още в първите векове на османската власт се очертава един устойчив за региона модел на живеене, свързан с доходи както от минните разработки, така и от селскостопанското производство. Преплитането на аграрното производство с рудодобива изглежда е имало положителен икономически ефект. Не разполагаме с конкретни сведения, но като че ли доказателство е самата устойчива поселищна мрежа в Брезнишко и Трънско. Тъкмо с този положителен стопански ефект би могло да се обясни съществуването и поддържането на “изненадваща концентрация на църкви, манастири и свещеници за този “затънтен край”⁵⁵. С изчезването на някои от храмовете, се появяват оброчните кръстове, запазващи спомена за хората с техния опасен поминък.

Що се отнася до устойчивостта на явлението ще припомня, че при разработването на каменовъгления басейн на мини Перник в първата половина на XX век, значителна част от работниците са и земеделци. Оставайки да живеят в близките на мината села, те практикуват земеделие и отглеждане на животни, съчетавайки го с работа в Пернишките мини при подходящ сезон и време. Социалистическата индустриализация през 50-те години на века значително деформира този модел, но и до сега част от селското население работи в мините и металургичните заводи на Перник и София, без да променя местоживеенето си.

Какво ще бъде значението и съдбата на светите места – храмове и оброчни кръстове в Брезник и Средна Западна България, ако рудодобиването в района отново се възстанови? – остава въпрос на бъдещи историко-антропологически наблюдения.

⁵³ Митова-Джонова, Археологическите паметници ..., с. 35-36.

⁵⁴ Авдев, Ст. История на златодобива ..., с. 222-225; Радославов, Б. Мини, кариери и ..., с. 58-59.

⁵⁵ Вълчинова, Знеполски похвали ..., с. 85.

Статията се публикува по изданието „Рударство и свети места (Примерът на гр. Брезник)“, В света на човека, сб. В чест на проф. д.и.н. И. Георгиева, т. 2, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 177-193.

Надя Манолова-Николова